

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ŞƏHLA MÜZƏFFƏR qızı QURBANOVA

KEÇMİŞ SOVET RESPUBLİKALARI MƏKANINDA
ABŞ –RUSİYA RƏQABƏTİ
(1991-2010-cu illər)

İxtisas: 55 02.01 – Ümumi tarix
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
olunmuş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2014

*Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
«Ümumi tarix» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.*

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

M.S.Həsənov

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

H.C.Əlibəyli

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

A.H.Musayev

Aparıcı təşkilat:

**Sumqayıt Dövlət Universitetinin «Ümumi
tarix» kafedrası**

**Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov
adına Tarix İnstitutu nəzdindəki tarix üzrə elmlər doktoru və tarix
üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların mü-
dafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının «__»__2014-cü il
tarixli iclasında saat «__»da keçiriləcəkdir.**

Ünvan Bakı şəhəri 1143, H.Cavid prospekti, 115.

**Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq
olar.**

Avtoreferat «__» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru:**

C.Ə.Bəhramov

I. Dissertasiyanın ümumi səciyyəsi

Mövzunun aktuallığı. İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərb və Şərq ölkələri arasında ziddiyyətlərin güclənməsi ikiqütblü dünyanın yaranması ilə nəticələndi. SSRİ-nin hərbi və ideoloji müdaxiləsi ilə yaradılmış «dünya sosializm sistemi»ni ləğv etmək ABŞ-ın xarici siyasətində prioritet məsələlərdən birinə çevrildi.

XX əsrin 80-ci illərin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində bir-birinin əksi olan iki sistemin mübarizəsinin kəskinləşməsi SSRİ və sosialist ölkələrinin həm özlərinin, həm də onların birləşdikləri beynəlxalq iqtisadi, hərbi-siyasi təşkilatlarının iflasına səbəb oldu. Avropanın mərkəzində «qara dəlik» yaranmış oldu. SSRİ-nin dağılması nəticəsində onun tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikalar öz müstəqilliklərini elan etdilər. Dünyanın artıq yeganə super dövlətinə çevrilmiş ABŞ ilk dövrlərdə Rusiya Federasiyasının iqtisadi cəhətdən zəifləməsindən yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək öz nüfuzunu bu ölkələrə yaymağa başladı. Postsovet ölkələri uğrunda mübarizə ABŞ-ın dünyada hegemonluq uğrunda mübarizəsinin tərkib hissələrindən birinə çevrilmiş oldu. Məqsəd dünya hökmranlığına şəriksiz nail olmaq, bu yolda ona əsas maneə olan Rusiya Federasiyasını zəiflətmək, enerji resursları ilə zəngin və mühüm tranzit ərazisi olan postsovet məkanından öz maraqlarına uyğun şəkildə bəhrələnmək idi.

ABŞ müasir dünyanın iqtisadiyyatı və ticarətində generator rolunu oynayan bir dövlətdir. Dünyada dinc yanaşı yaşama şəraitinin təmin edilməsi ABŞ və Rusiya arasındakı münasibətlərdən çox asılıdır. Bu baxımdan onlar arasında hərbi-siyasi, iqtisadi və ideoloji rəqabətin hərtərəfli tədqiqi çox aktual bir məsələdir. Hər iki dövlət arasında keçmiş sovet respublikaları ilə əlaqədar gedən rəqabətdən bəhs edən bu tədqiqatın aktuallığı ilk növbədə postsovet ölkələrinin (Baltıyanı respublikalar istisna olmaqla) istər hərbi-strateji, istərsə də iqtisadi və coğrafi baxımdan ABŞ və Rusiya Federasiyası üçün əhəmiyyətini işıqlandırmağın vacibliyi ilə müəyyən edilir.

ABŞ dövləti postsovet ölkələrində prioritet sahələrə nəzarəti ələ almağa və NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi planını həyata keçirməyə çalışarkən Rusiya federasiyasının müqaviməti ilə qarşılaşmalı oldu. Çünki Avrasiyanın mərkəzində yerləşən, geniş əraziyə və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Rusiya Federasiyası Ukrayna, Moldova, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya kimi strateji ərazilərdə öz əvvəlki nüfuzunu itirmək fikrində deyildi. Məhz ona görə də, Rusiya Federasiyası Dövlət Duması keçmiş Sovet Respublikalarının SSRİ-nin tərkibi

bindən çıxmasını qanunsuz hesab edərək 1996-cı ilin martın 15-də iki Qətnamə qəbul etdi. Onlardan birincisi 1991-ci il 12 dekabr tarixli Qətnaməni, ikincisi isə Belovejski sazişini ləğv edirdi. Bu qətnamələrdə göstərilirdi ki, İttifaqın saxlanıb-saxlanılmamasına dair keçirilən referendumda lazım olan göstərici alınmadığına görə (SSRİ vətəndaşlarının üçdə ikisi - seçicilərin 66,6%-i iştirak etməli idi) SSRİ-yə daxil olan milli respublikalar onun tərkibindən legitim yolla çıxmamışlar.

İkiquütblü beynəlxalq münasibətlər sisteminin dağılmasından sonra ABŞ və Rusiya Federasiyasının bu regionlarda yeritdikləri yeni siyasətin iqtisadi, siyasi, hərbi və ideoloji əsasının tədqiqi, həmçinin bu ölkələrə yanaşmada hər iki dövlətin tətbiq etdiyi yeni forma və metodların açıqlanması da mövzunun dəyərini artırır. Dissertasiya mövzusunun aktuallığını artıran cəhətlərdən biri də geosiyasi və geostrateji parametrləri ilə ABŞ və Rusiyanın maraq dairəsinə daxil olan postsovet ölkələrinin xarici siyasət kursuna iki dövlətin münasibətinin işıqlandırılmasıdır. Mövzunun tədqiqini vacib edən problemlər içərisində «dünya sosializm sistemi»nin süqutundan və «soyuq müharibə»nin başa çatmasından sonra postsovet məkanında formalaşmaqda olan yeni regional münasibətlərdə ABŞ ilə Rusiya Federasiyasının tutduğu mövqenin müəyyənləşdirilməsi də mühüm yer tutur. ABŞ-ın Sovet Rusiyanın tərkibindən çıxmış postsovet ölkələrini özündən asılı vəziyyətə salması yollarının tədqiqi də mövzunun aktuallığını müəyyənləşdirən şərtlər sırasındadır. Hazırda Ukrayna Respublikasında baş verən hadisələr, bu region uğrunda Rusiya Federasiyası ilə Qərbi ölkələri xüsusilə ABŞ arasında gedən mübarizə də bu problemin nə qədər aktual olduğunu bir daha sübut edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi 1991-2010-cu illəri əhatə edir. Bu, «Soyuq müharibə»nin qurtarması, dünya sosializm sisteminin süqutu dövrü, SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş sovet respublikaları məkanında ABŞ-ın yeni nüfuz dairələri qazanmaq uğrunda mübarizə apardığı, Rusiyanın isə itirdiyi nüfuz dairələrini geri qaytarmaq üçün cəhdlər etdiyi dövrdür.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Tədqiq olunan problemə Azərbaycan milli tarixşünaslığında müəyyən dərəcədə toxunulmuşdur. Belə ki, bu problemin bu və ya digər məsələləri ilə bağlı Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən elmi əhəmiyyəti olan və ümumi səciyyə daşıyan bir sıra əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərdə ABŞ və Rusiyanın xarici siyasətinə

geniş şəkildə toxunulsa da, qarşıya qoyduğumuz mövcud problem öz əksini tapmamışdır.¹

Tarixçi alimlərdən Ə.M.Həsənov², M.C. Qasımlı³, O.B.Sultanov⁴ və b. əsərlərində bu və ya digər dərəcədə ABŞ-ın və Rusiya Federasiyasının xarici siyasət məsələlərinə toxunulsa da, mövzu konkret istiqamətdən tədqiq edilməmişdir.

Siyasətşünas alimlərdən E.X.Nəsirovun «Azərbaycan-ABŞ münasibətləri»⁵ əsəri mövzunun tədqiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Monoqrafiyada 1991-1997-ci illərdə Azərbaycan Respublikası və ABŞ arasında formalaşmış və inkişaf etmiş siyasi, ticarət-iqtisadi və humanitar əlaqələr tədqiqat predmeti kimi seçilmişdir. Elman Nəsirovun «ABŞ və dünya 11 sentyabrdan sonra»⁶ monoqrafiyasında terrorizm probleminin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və tarixi araşdırılmış, 2001-ci il 11 sentyabr tarixində ABŞ-ın Nyu York və Vaşinqton şəhərlərində törədilmiş terror aktlarının ölkədaxili və beynəlxalq vəziyyətə təsiri təhlil olunmuşdur. Lakin bu əsərlər də xronoloji cəhətdən və mövzunun tarixi aspektdə tədqiqi baxımından problemi əhatə etmir.

Tədqiqatçı alimlərdən E.M.Nəsibovun «Siyasət»⁷ adlı iki cildlik elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusunda məlum problemlə bağlı bir çox məsələlərdən qismən bəhs edilsə də tədqiq etdiyimiz problem tarixi

¹ Abbasbəyli. A. Müasir şəraitdə Rusiyanın Qafqaz siyasəti. «Azərbaycan», qəz, Bakı, 1998, 9 yanvar; Abbasbəyli A. Qafqaz geostrategiya məkanında. Bakı: Azərnaşr, 2003, 184 s.; Abbaslı X. Amerika strateji mənafeyini qurban verəcəkmi? «Azərbaycan» qəz, Bakı, 2000, 7 oktyabr; Gültəkin. Regionda rəqabət daha kəskin hal ala bilər. «Ədalət» qəz, Bakı, 2011, 16 iyul; Xalidbəyli E. Azərbaycanda ABŞ-Rusiya rəqabəti. QLO-NAS-CPS formasında kəskinləşir. «Bakı xəbər» qəz. Bakı, 2009, 1 dekabr; Əhmədov Ə.X. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr. XX əsrin 90-cı illəri). Bakı: Elm və təhsil, 2009, 383 s.;

² Həsənov. Ə.M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri: 1991-1996. Bakı; 2000, 368 s. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti Dərslük. Bakı: Azərnaşr, 2005, 752 s.

³ Qasımlı M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996, 140 s. Qasımlı M.C. Azərbaycanın xarici siyasəti. (konsepsiya məsələləri) Bakı; 1997, 124 s.

⁴ Sultanov O.B. XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 2010, 286 s.

⁵ Nəsirov E.X. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri. Bakı.: Qanun, 1998, 136 s.

⁶ Nəsirov E.X. Amerika Birləşmiş Ştatlarının antiterror doktrinası və onun tətbiqi mexanizmləri. // Bakı, Elm və təhsil, 2010, 392 s.

⁷ Nəsibov. E.M. Siyasət: Elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu: I cild. Bakı; Elm və Təhsil, 2009, 496 s.

бaxımdан комплекс şəkildə işlənilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ABŞ-a təyin olunmuş ilk səfiri H.M.Paşayevin əsərindən¹ də tədqiqat zamanı dəyərləndirilmişdir. Lakin bu əsər də problemi tarixi baxımdan kompleks halda işıqlandırmır.

XX əsrin 90-cı illəri və XXI əsrin ilk onilliyində ABŞ və Rusiyanın postsovet ölkələri ilə bağlı siyasətinə dair Qərb ölkələrində də çoxsaylı əsərlər yazılmışdır.² Mövzu tədqiq edilərkən ABŞ-ın xarici ekspert və dövlət xadimlərindən Q.Kişincer, Z.Bjezinski, S.Koen və başqalarının əsərlərindən də istifadə edilmişdir.

Z.Bjezinskinin «Böyük şahmat taxtası»³ adlı monoqrafiyası çox böyük siyasi məzmunlu əsər kimi diqqəti cəlb edir. Vaxtilə ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri olmuş bu siyasətçi əsərin girişində fəvqəl dövlətlərin siyasətindən, hegemonluğun yeni tipindən söhbət açmaqla ABŞ-ın dünyanın birinci fəvqəl dövləti olmasını əsaslandırmağa çalışmış, «Amerikasayağı» qloballaşma sistemi nəticəsində Avrasiyanın şahmat lövhəsinə çevrilməsini göstərmiş, geosiyasi və geostrateji maraqların burada toqquşmasını işıqlandırmışdır. Əsərdə Rusiya Federasiyasının yeni geosiyasi vəziyyəti, çoxtərəfli rəqəbat məsələləri də hərtərəfli təhlil edilmişdir. Bununla belə əsər geosiyasi baxımdan yazıldığına görə bizim qarşıya qoyduğumuz məqsədə cavab vermir.

Dissertasiya işi yazılarkən həmçinin Türkiyə Cümhuriyyəti, Uk-

¹ Paşayev H.M. Bir səfirin manifesti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 248 s.

² Арин. О.А. Двадцать первый век: Мир без России. М., 2001; Ариэл. Коэн Высшей руководство России добивается возобновление глобального соперничества США. <http://www.armtovn.com/news/ru/zam/20120314/15471>; Борисов. И. Таджикистан в соперничестве России, США и Китая: <http://ej.rossia.org/users/waku/11859.html>; Гусев. Л. Отношения между Украиной и США в современном этане. [http://www.tgimo.ru/nevs\(experts\)/document.151955.html](http://www.tgimo.ru/nevs(experts)/document.151955.html); Дегоев. В.В. Большая игра на Кавказе: история и современность. М., Русская панорама, 2001, 440 с; Лузянин. С.Г. Восточная Полетика Владимира Путина. М., 2007, 310 с; Мухин. В. Интересы США и России сталкиваются в Таджикистане. «Независимая газета», газ, Москва, 2003, 12 августа; Орлов. А. Российско-Таджикское сотрудничество // Военно-промышленный курьер, 2004, №7, с 11-17; Помощь правительства США Министерству Внутренних Дел Республики Таджикистан. «Новости». Газ., Москва, 2007, 25июля; Соловьев.В. Эмомали Рахмон накрывают базу. «Коммерсант», газ. 2009, 22 октября Хаусхофер. К. О геополитике. М:Мысль, 2001, 426 с; Уернявский. С.И. Кавказская политика Вашингтона Международная жизнь, 1999, №1, с 23-25.

³ Бжезинский З. Великая Шахматная Доска. Господства Америки и его геостратегические императивы. М., 1999, 256 с.

rayna və Cənubi Qafqaz ölkələrindən olan müəlliflərinin əsərlərindən də istifadə edilmişdir. Mərkəzi Asiya alimlərinin bir sıra əsərlərində postsovet məkanında ABŞ və Rusiya rəqabətinə dair xeyli məlumatlar verilmişdir. Bu alimlərdən E.Bersimbayevi, M.Zakirovu, D.Malışevanı, Kaana Aydarkulu, R.Kaliyevanı, M.Omarovu, Q.Raxmatulini, K.Toktamışevi, K.Tyukayevi və başqalarını göstərmək olar ki, onlar öz əsərlərində bu problemin ayrı-ayrı məsələlərini bu və ya digər şəkildə açıqlamışlar¹. Lakin bütövlükdə problemin tarixi baxımdan tədqiqi bu əsərlərdə də tam öz əksini tapmır.

Müasir Rusiya tarixşünaslığında da ABŞ və Rusiya Federasiyasının xarici siyasəti müxtəlif aspektlərdə işıqlandırılmışdır. Rusiya Federasiyasından olan alimlərdən A.Q.Duqin², N.A.Nartov³, V.A.Lisiçkin⁴, və K.S.Hacıyevin⁵ əsərlərində göstərilir ki, Şərqi Avropa, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizədə ənənəvi rəqiblərlə yanaşı ABŞ da meydana çıxır və bu regionlarda Rusiyanın «hakim mütləq» mövqeyini yenidən bərpa etməyə çalışması ABŞ-ın strateji maraqlarına cavab vermir. Bu əsərlərdə tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı səpələnmiş məlumatlar verilsə də, bütövlükdə onlar da tədqiq etdiyimiz mövzunu tam əks etdirmirlər.

¹ Берсимбаев Е.Р. Отношения между Казахстаном и НАТО: Казахстан в системе международных отношений. Алматы, 2001, 250 с.; Закиров М.А. История киргизско-американских отношений, Бишкек: Ишим, 2007, 160 с; Малышева Д.В. Центральнo-азиатский узел мировой политики. Москва: ИМЭМО РАН, 2010, 100 с.; Коана Айдарул. Международные отношения Киргизов и Киргизистана: история и современность. Бишкек, 2002, 350 с.; Калиева Р.М. Республика Казахстан и современный мир. Астана: Елорда, 2000, 281 с., Омаров М.Н. Состояние и перспективы межгосударственного сотрудничества Киргизстана и США в 90-е годы XX-го начала XXI столетия. [http:// otherrefiorts. allbest.ru/ international/ 00088188.2.html](http://otherrefiorts.allbest.ru/international/00088188.2.html); Рахматуллина Г. Отношения Казахстана и США с Россией: <http://analitika.org/Kazakhstan/kz-foregin-affairs/1265-20061006081732888.html>; Токтамушев К. Внешняя политика независимого Киргизистана. Бишкек, 2001, 180 с; Тюкаев К.К.внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. Алматы, 2000, 290 с.

² Дугин. А.Г. Геополитика. М.,2011, 583 с.

³ Нартов Н.А., Нартов В.Н. Геополитика. М., ЮНИТИ, 2010, 638 с.

⁴ Лисицкий В.А., Шелепин Л.А. Глобальная империя зла. М.: «Крымский мост – 9Д», 2001, 445 с.

⁵ Гаджиев К.С. Геополитический горизонты России: контуры новые порядки мира. ЗАО: Москва, Издательство «Экономика», 2011, 479 с.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiqat işi Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çoxsaylı mənbələrdə olan məlumatların təhlili əsasında yazılmışdır. Postsovet məkanında ABŞ və Rusiyanın siyasəti tədqiq edilərkən bu məsələyə dair bir sıra rəsmi sənədlərdən də istifadə edilmişdir. Bunlardan «Yeni əsrdə Milli təhlükəsizlik strategiyası (A.National Strategy for a New Centuru); 2002-ci il ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Strategiyası (The National Security Strategy of the United States of Amerika 2002), 2006-cı il üçün ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Strategiyası (National Security Strategy of the United States for 2006), 2010-cu ildə ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Strategiyası (National Security Strategy U.S. for 2010), hər il Müdafiə nazirinin prezidentə və konqresə məktubu (Annual Report to the president And the Congress), Dövlət Departamenti üçün «Birləşmiş Ştatların Beynəlxalq məsələlər üzrə strateji planı (United States Strategis plan for İnternational Affaries); Mərkəzi Kəşfiyyat idarəsinin (MKİ) MKİ direktoruna hər illik məruzəsi (Director of Central İntelligence Annual Report for the Uneted States İntelligence Communitie) 2004-cü ildə NATO-Ukrayna fəaliyyət planı (The NATO-Ukraine Action Plan 2004), 2004-cü ildə yenə NATO-Ukrayna məqsəd planı (The NATO-Ukraine Annual Target Plan 2004), həmçinin Rusiya Federasiyası Prezidentinin «Rusiya Federasiyasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının təsdiqi barədə» 17.12.1997-ci il 1300 №-li əmri (Указ Президента Российской Федерации 17 декабря 1997 г. № 1300 «Об утверждении Концепции национальной безопасности Российской Федерации» Собрание законодательства Российской Федерации 1997, № 52, стр. 5902), Rusiya Federasiyasının Prezidentinin «Rusiya Federasiyasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası haqqında» 10.01. 2000-ci il 24 №-li Əmri. (Указ Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г. № 24 «О Концепции национальной безопасности Российской Федерации». (Собрание законодательства Российской Федерации. 2000, № 2, стр. 170). Rusiya Federasiyasının Prezidentinin «2020-ci ilə qədər Rusiya Federasiyasının Milli Təhlükəsizlik Strategiyası» haqqında 12.05.2009-cu il 537 №-li Əmri (Указ Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 «О стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года») və digərlərini göstərmək olar. Bu sənədlərdən dissertasiyada qaynaq kimi istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işi yazılarkən ABŞ və Rusiya Federasiyası prezidentlərinin, həmçinin MDB dövlət başçılarının mövzu ilə əlaqədar çıxışlarına da bir mənbə kimi yanaşılmışdır. Tədqiqat işində ABŞ və Rusiya

Federasiyası informasiya agentliklərinin materialları, dövrü mətbuat materialları da bir mənbə kimi əhəmiyyətli hesab edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin yazılmasında başlıca məqsəd ilk mənbələr və tarixşünaslıq bazasına əsaslanaraq postsovet məkanında ABŞ və Rusiya Federasiyasının 1991-2010-cu illərdə öz nüfuzunu möhkəmləndirmək uğrunda apardığı mübarizənin istiqamətlərini, problemin ayrı-ayrı tərəflərini araşdırmaq, ümumiləşdirmək və sistemləşdirməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədin həlli ilə bağlı aşağıdakı elmi vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

-ABŞ və Rusiya Federasiyasının postsovet məkanında nüfuz qazanmaq uğrunda mübarizəsi tarixinin, inkişaf meyillərinin dərin elmi təhlilini verməklə onların siyasətinin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək;

-ABŞ və Rusiya Federasiyasının xarici siyasətində postsovet ölkələri ilə əlaqələrin prinsiplərini müəyyən etmək, bu iki dövləti postsovet ölkələrinə cəlb edən siyasi, hərbi və iqtisadi maraqları dəlillərlə sübut etmək;

-SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş sovet respublikalarına münasibətdə Rusiya və ABŞ-ın mövqeyinə tam sistemli şəkildə yanaşmaq, özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə almaqla onu ayrı-ayrı mərhələlər üzrə izləmək, lazımi ümumiləşdirmələr aparıb, əhəmiyyətli elmi nəticələr çıxarmaq, bu məsələ ilə bağlı təklif və tövsiyələr vermək;

Tədqiqat işinin metodoloji əsası. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını elmi obyektivlik, problemlə bağlı faktların və tarixi məlumatların öyrənilməsinə sistemli və kompleks yanaşma, tarixlə məntiqin birliyi, ardıcılıq, müqayisə etmə, mənbələrə və tarixi ədəbiyyata tənqidi münasibət təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi qarşıya qoyulmuş problemin tarixi aspektdə araşdırılması baxımından yazılmış ilk elmi-tədqiqat işi kimi əhəmiyyətlidir. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılar hesab edilə bilər:

- Azərbaycan milli tarix elmində bu mövzu ilk dəfə tarixi səpgidə dissertasiya işi kimi tədqiq olunur. Çünki respublikamızda dünya, beynəlxalq münasibətlər, o cümlədən Azərbaycan tarixinə dair yazılmış əsərlərdə bu mövzu ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır;

- Rusiya Federasiyası və postsovet məkanında olan digər dövlətlərlə münasibətdə ABŞ-ın strateji xəttinin sistemli təhlilinin nəticələri verilmişdir;

- Bu iki dövlətin milli-strateji maraqlarının əsas aspektləri işdə

açıqlanmışdır;

- Postsovet ölkələrini öz nüfuz dairəsinə salmaq üçün hər iki dövlətin istifadə etdiyi təsir mexanizmləri təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir;

- Avrasiya kontinentinin dünyanın geosiyasi quruluşunda global vacibliyini nəzərə alaraq ABŞ-la Rusiya Federasiyası arasında gedən rəqabətin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

- İnteqrasiya prosesində ABŞ və Rusiya Federasiyasının postsovet məkanında iştirakının məqsədləri təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir;

- Keçmiş sovet respublikaları uğrunda mübarizədə ABŞ və Rusiya Federasiyasının mövqeyini şərtləndirən amillər də geniş tədqiq olunmuşdur;

- ABŞ və Rusiya Federasiyasına dair araşdırılmış bir sıra mənbələrin və ədəbiyyatın elmi dövriyyəyə gətirilməsi də Ümumdünya və Azərbaycan tarixşünaslığında yenilikdir;

Dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi dəyəri onun elmi yeniliyinə əsaslanır. 1991-2010-cu illərdə postsovet məkanında ABŞ və Rusiyanın rəqabəti probleminin tarixi baxımdan tədqiqi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun hərtərəfli araşdırılmasının elmi dəyəri, eyni zamanda müasir dünya, beynəlxalq münasibətlər və o cümlədən Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi və mühüm dövrlərindən birinin tədqiqi ilə bağlıdır. Dissertasiya işindən ümumdünya, beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın müasir tarixinə dair əsərlər yazılarkən istifadə oluna bilər. Dissertasiya işi ali məktəblər üçün mühazirə və ixtisas kursları mətnlərinin hazırlanması üçün də yararlıdır.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Ümumi tarix» şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri və məzmunu müəllifin xaricdə və Azərbaycanın nüfuzlu elmi jurnallarında çap olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə keçmiş sovet respublikaları məkanında ABŞ-Rusiya rəqabəti probleminin aktuallığı əsaslandırılır, məsələyə elmi yanaşma əsasında onun işlənilməsi səviyyəsi müəyyən edilir, onun məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti açıqlanır.

Dissertasiyanın «**Keçmiş Sovet respublikaları məkanı ABŞ və**

Rusiyanın maraqları kontekstində» adlanan birinci fəslinin **«ABŞ və Rusiyanın dünyada hegemonluq uğrunda mübarizəsinin tarixi kökləri»** başlıqlı birinci yarımfəslində göstərilir ki, ABŞ-ın dünya hegemonluğu uğrunda mübarizəsi yolunda yeganə maneə Yer kürəsinin ürəyi sayılan Avrasiyanın mərkəzində yerləşən Rusiya hesab edilirdi¹. Bu məsələ ilə əlaqədar ABŞ prezidentləri, xüsusilə Monro tərəfindən irəli sürülmüş fikirlər artıq XIX əsrin 80-90-cı illərində bir sıra, o cümlədən admiral Mehenin rəhbərliyi altında Avrasiyanı ABŞ-ın maraq zonası hesab edən daha qlobal geosiyasi planların işlənilib hazırlanmasına yol açmış oldu.² XX əsrin əvvəllərində Mendel Hauz tərəfindən Rusiyanın 4 hissəyə bölünməsinə nəzərdə tutan «Polkovnik Hauz planı» tərtib edildi. İngiltərə geosiyasətçisi X.Makkinder tərəfindən isə «Konvensiya şəraiti» adlı plan hazırlanmışdı³.

Birinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-Rusiya rəqabəti açıq müstəviyə keçdi. Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi bu rəqabəti daha da gücləndirdi. ABŞ 1933-cü ilə qədər SSRİ-ni tanımadı. Yeni dünya müharibəsi təhlükəsi ABŞ-ı SSRİ-ni tanımağa məcbur etdi. İkinci Dünya müharibəsi dövründə onlar həttə müttəfiq oldular. İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ və SSRİ dünyanın super dövlətinə çevrildilər. 1946-1947-ci illərdə irəli sürülən Kennan, Trumen doktrinaları və Marşall planı ABŞ-ın xarici siyasətində yeni dönüş mərhələsinin başlanması demək idi. NATO hərbi bloku təşkil edildi. SSRİ-nin təsiri altında isə sosializm düşərgəsi yaradıldı. «Prokuror doktrinası» irəli sürüldü. Varşava Müqaviləsi Təşkilatı təsis edildi. İki dövlət arasında rəqabət 1950-1953-cü illər Koreya müharibəsində, 1962-ci ildə «soyuq müharibə»nin ən qızğın nöqtəsi olan «Karib böhranı»nda da özünü göstərdi. XX əsrin 70-ci illərində beynəlxalq münasibətlərdəki gərginlik xeyli zəiflətdi. 1979-cu ildə SSRİ-nin Əfqanıstana qoşun yeritməsi yənidən beynəlxalq münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb oldu. Dünyada mühafizəkar qüvvələrin fəallaşması ABŞ-a SSRİ-ni dağıtmaq üçün real imkan yaratdı. XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ və dünya sosializm sistemi süqut etdi. SSRİ-nin varisi kimi çıxış

¹ Из выступления Джеймса Монро перед Конгрессменами. Режим доступа. <http://www.grin-chevskiy.ru/19/doktrina.Monro.php>

² Мехен А. Влияние морской силы на историю 1660-1783 г. М.;000 Издательство АСГ; СПб: Тера Тера: 2002. 634 с.

³ Вах: Ильин И.А. Наши задачи. Статьи 1948-1954 гг. В 2-х томах II том. Москва, Айрис-пресс. 2008, 45 с.

edən Rusiya Federasiyası ilə ABŞ arasında gedən mübarizəyə indi postsovet ölkələri də daxil edildi.

Dissertasiyanın birinci fəslinin «**Postsovet ölkələrində ABŞ-Rusiya rəqabətini doğuran əsas amillər**» adlanan ikinci yarım fəslində ABŞ-ın postsovet ölkələrində yeni nüfuz dairələri uğrunda mübarizəsindən, Rusiya Federasiyasının isə keçmiş sovet respublikalarının Qərbə integrasiyasının qarşısını almaq, NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsinə mane olmaq cəhdindən bəhs edilir. Rusiya Federasiyası ilə ABŞ arasında keçmiş sovet respublikaları uğrunda gedən rəqabət ilk növbədə Rusiyanın Qafqazdan Altaya qədər özünün «qarınaltısı» saydığı cənub və cənub-şərq regionlarının resurslarını mənimsəmək fikrində olması, Vaşinqtonun isə həmişə Avrasiyaya xüsusi diqqət ayırması və onu özü üçün mühüm dayaq nöqtəsi hesab etməsi ilə bağlı idi. Postsovet məkanındakı ölkələrin suverenliklərini məhdudlaşdırmaq və gələcəkdə onların hasarlarını aradan qaldırmaq Moskvanın əsas istəyi idi.

1992-ci ilin payızında ABŞ Konqresi «Postsovet respublikalarında iqtisadi və siyasi sahədə fəaliyyət proqramı»nı qəbul etdi¹. NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına bütün MDB ölkələri daxil oldu. Rusiyanın zəiflədilməsi üsullarından biri kimi ABŞ postsovet məkanında alternativ integrasiyalı birlik və qruplaşmaların əməkdaşlığını formalaşdırmağa da xüsusi diqqət yetirirdi. Bunlardan biri 1997-ci ildə Strasburqda təşkil edilmiş Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynanın (GUAM) üzv olduğu təşkilat idi. ABŞ administrasiyası 1995-2000-ci illərdə postsovet məkanında MDB ölkələrini Rusiyadan ayırmaq məqsədi ilə «regionlaşma» siyasəti aparırdı.

2001-ci il Nyu-York və Vaşinqtondakı terror aktından sonra ABŞ, Rusiya Federasiyasına beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə partnyor kimi baxmağa başladı. ABŞ-ın «Cəbhəboyu dövlətlərlə» maraqlanması ön plana keçdi. 2001-ci ildə Vaşinqton Moskvanın könülsüz razılığı ilə Əfqanıstana hərbi müdaxilə üçün Mərkəzi Asiyadakı postsovet ölkələrindən istifadə etməyə başladı. ABŞ-ın bu siyasətinin ideoloji əsasını postsovet məkanında «demokratiyanı genişləndirmək konsepsiyası» təşkil edirdi².

¹ Попов О. Американский «Закон о распространения демократии» и «цветные» революции// Православные 05.01.2006. Режим доступа: <http://pravoslaviye.ru/data/obraseniye> 05.01.2006

² Мухин А. НАТО оккупирует Российскую вазу. Независимая газета – газ., Москва, 2007, 12 сентября.

Rusiyanı qıcıqlandıran amillərdən biri də postsovet məkanında baş verən «rəngli» inqilablarda ABŞ-ın müəyyən rol oynaması və onu dəstəklədiyi qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti idi. Vaşinqton postsovet ölkələrində ABŞ-da güclü inkişaf etmiş lobbı bazar xidmətlərindən, «yumşaq» güc tətbiq edilməsi lazım gəlməyən beynəlxalq mübadilə proqramlarından da daim istifadə edirdi. Keçmiş Sovet respublikalarında olan etnik diasporlar da Amerika siyasətinin müzakirəsində əhəmiyyətli rol oynayırdılar. Rəqabət yaradan amillərdən biri də Rusiyanın ərazisindən keçməyən alternativ neft və qaz-boru kəmərlərinin inşası idi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin çəkilməsi buna ən bariz misal idi. Rusiya Federasiyasının prezidenti V.V.Putin Federal məclisə 2005-ci il aprel ayının 25-də göndərdiyi ilk məktubunda SSRİ-nin dağılmasını XX əsrin «ən böyük geosiyasi fəlakəti» adlandırmışdı. Çünki bu hadisə Rusiyanı iqtisadi və siyasi cəhətdən xeyli zəiflətməmiş, ABŞ-ı isə daha da gücləndirmiş, dünyada tarazlığın pozulmasına səbəb olmuşdur¹. Bütün bunlarla bərabər Rusiyanın güclü nüvə arsenalına, kütləvi qırğın silahlarını istehsal edən texnologiyaya, əhəmiyyətli enerji ehtiyatları resurslarına sahibliyi, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə iştirakı, BMT-Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olması bu dövrdə onun maraqlarına cavab verməyən məsələlər haqqında qərarların qəbul edilməsinə mane olmasına imkan verirdi.

2008-ci ilin oktyabrın 13-15-də Münhendə keçirilən konfransda alman alimi V.Engdal elan etmişdir ki, 2004-cü ilin sonunda artıq dünyada yeni kütləvi «soyuq» müharibə başlamışdır. Bu müharibə enerji resursları üzərində nəzarət və atom silahı üzərində birtərəfli hökmranlıq üzərində gedir və bu məsələdə «rus amili»ni mütləq nəzərə almaq lazımdır². Məhz elə neft amilinin özü Rusiyanın böyük nüvə-neft dövləti olması üçün unikal şərait yaradırdı.

Dissertasiyanın «**Postsovet ölkələrində siyasi və hərbi sahədə ABŞ-Rusiya rəqabəti**» adlanan ikinci fəslinin «**Şərqi Avropa (Ukrayna və Moldova) ABŞ və Rusiyanın Avrasiya siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir**» adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, ABŞ siyasətçisi Bjezinskinin dediyi kimi, ABŞ üçün Avrasiya materikinə sahib

¹ http://www.arshive.kremlin.ru/tex/appcars/2005/04/87049_sht_m1

² Engdahl William F. 01, wirtschaftliche Sicherheit und geopolitische Risiken von heute. Vortrag bei der Interpremeco Convention, Munchen, 13.-15. Oktober 2008

olmaq dünyaya sahib olmağın açarı idi. Bu materikdə isə Ukraynanın yeri əvəzsiz idi»¹. ABŞ, Ukraynanı Rusiyanın imperiya ambisiyalarına qarşı dura biləcək əsas qüvvə hesab edirdi. 1991-ci ilin dekabr ayının 26-da Ukraynanın müstəqilliyini tanıyan ABŞ onun transatlantik və Avropa strukturlarına integrasiyasına xüsusi önəm verirdi. ABŞ-ın məqsədi bu ölkəni Avropa və Rusiya arasında «strateji buferə» çevirmək idi. Ukraynaya münasibətdə ABŞ-ın mövqeyini daha da qətiləşdirən ilk sənədlərdən biri 120 sayılı «Ukraynanın müstəqilliyini müdafiə» sənədi idi². XX əsrin 90-cı illərində ABŞ Ukraynanı Rusiya Federasiyası ilə ittifaqdan uzaqlaşdırmağa çalışan siyasət yeridirdi. Araşdırmalar göstərir ki, ABŞ prezidenti Bill Klintonun səkkiz illik (1992-2000)-ci illər) fəaliyyəti dövründə ABŞ ilə Ukrayna arasında maksimum yaxınlaşma müşahidə edilmişdi. ABŞ-ın dəstəyi ilə 2004-cü ildə Ukraynada «Narıncı inqilab» baş verdi.

Tədqiq edilən dövrdə Ukraynada hərbi sahədə də ABŞ-Rusiya rəqəbəti özünü göstərməkdə idi. 1994-cü ildə Ukrayna NATO-nun «Sülhə naminə tərəfdaşlıq» proqramına üzv oldu. 1997-ci ildə Ukrayna və NATO-nun qarşılıqlı münasibətləri keyfiyyətcə yeni mərhələyə çatmışdı. 2004-cü ilin aprelində NATO qüvvələrinin Ukrayna ərazisinə sərbəst daxil olmasına dair qanun qəbul edilmişdi³.

2000-ci ildə prezident seçilmiş V.Putin əvvəlki prezident B.Yeltsindən fərqli olaraq Rusiya Federasiyasının Ukraynaya yaxınlaşmasına istiqamətlənmiş siyasət yeridirdi. Rusiyameylli siyasət yeridən prezident V.F.Yanukoviç 2010-cu ilin aprel ayında Ukraynanın NATO-ya və Avropa Atlantikasına integrasiyasını hazırlayan müəssisələrarası komissiyanın və milli mərkəzin ləğv edilməsi ilə bağlı fərman imzaladı. Qara dəniz və Krım üstündə də ABŞ və Rusiya Federasiyası arasında rəqəbat gedirdi. Çünki, Krımə sahib olmaq Şərqi Avropaya nəzarət etmək demək idi. Ukrayna Rusiya Federasiyasının enerji daşıyıcılarından asılı olduğuna görə ABŞ Qara dəniz və Krımda öz istəyinə nail olmağı bu dövrdə bacarmadı.

Rusiya Federasiyasının Moldovaya maraqları ilk növbədə Moldovanın Rumıniya ilə yaxınlaşmasına imkan verməməklə bağlı idi. Dnestr-

¹ Бжезински З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство: почему не стало Советского Союза? Москва, 2004, с.99.

² Украина во внешнеполитических доктринах США. <http://litopvs.org.ua/ukrxxr/a14.htm>

³ Украинские-американские отношения: <http://meta.ua/slistr>

boyu isə Aİ və NATO yaxınlığında Rusiya Federasiyası üçün plasdarm, birləşmiş Moldovada onun maraqlarının təminatçısı, Rusiya Federasiyasının tərkibində potensial regionlardan biri demək idi¹. ABŞ-ın da postsovet siyasətində Moldova əhəmiyyətli yer tuturdu. Rusiya Federasiyası ətrafında öz təsirini gücləndirmək üçün DMR-i ləğv etmək və onu Moldovaya birləşdirmək, «birləşmiş» ölkəni NATO-ya daxil etmək ABŞ-ın bu regiondakı siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Bu sahədə əsas fəaliyyət ABŞ-ın təşkil etdiyi Böhran əleyhinə Beynəlxalq quruma məxsus idi. Moldovanın müstəqillik tarixində ABŞ-ın bilavasitə təsiri altında hazırlanmış, lakin uğursuzluğa düçar olmuş «Keramika» inqilabı aktual mövzulardan biri idi². Dnestrboyunda sülhməramlıların fəaliyyətinə son qoyulması ABŞ və Rusiya rəqabətini daha da kəskinləşdirən amillərdən oldu.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin «**Mərkəzi Asiyanın postsovet ölkələrində ABŞ-ın milli maraqlarının həyata keçirilməsində Rusiya başlıca maneədir**» adlanan ikinci yarımfəslində göstərilir ki, SSRİ-nin dağılması ABŞ-a öz mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirməsi üçün unikal (yəni nadir) şərait yaratdı. Bu dövrdə Rusiyanın qarşısında duran əsas vəzifə ABŞ-ı Mərkəzi Asiyada qabaqlamaq, onun «Böyük Yaxın Şərq» layihəsini burada həyata keçirməsinə maneə olmaq, bu regionda yerləşən dövlətlərlə birbaşa qarşıdurmağa girməmək, Mərkəzi Asiya ölkələrini vahid gömrük və iqtisadi məkana inteqrasiya etməkdən ibarət idi. ABŞ və onun rəhbərlik etdiyi NATO-nun Mərkəzi Asiya siyasətinin əsasını isə regionda Rusiya və Çinin maraqlarının açıq toqquşmasına şərait yaratmaq, amerikan istiqamətini bölgədə formalaşdırmaq, islam dünyası ilə uzunmüddətli dialoq qurmaq üçün bu ərazinin potensialından istifadə etmək təşkil edirdi.

1997-ci ildə ABŞ Mərkəzi Asiyanı «öz maraq zonası»na daxil etdiyini elan etdi. 2001-ci ildən beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə ilə əlaqədar Mərkəzi Asiyaya daha önəmli yer verilməyə başladı. Hər şeydən əvvəl Mərkəzi Asiya respublikaları ABŞ üçün ona görə əhəmiyyətli idi ki, Birləşmiş Ştatlar regional və beynəlxalq təhlükəsizlik üçün qorxu mənbəyi olan Əfqanıstanı nəzarət altına alsın»³

¹ Смирнов П. Приднестровская завязка. [http: www: intertrends.ru/thirteen/013.html](http://www.intertrends.ru/thirteen/013.html)

² Донато Д. Молдова: Американский след. «Кафельной революции»: [http: www: imperia.ru/komments/35113.html](http://www.imperia.ru/komments/35113.html). 14 апреля 2009.

³ Малышева Д.В. Центральнo азиатский узел мировой политики. М.: ИМЭМО РАН, 2010, 100 с.

«Rəngli» inqilablardan sonra Mərkəzi Asiyanın inkişafı məsələsinə yanaşmada Rusiya ilə ABŞ arasında aydın müxtəliflik nəzərə çarpmağa başladı. Moskva üçün Mərkəzi Asiyanın demokratikləşdirilməsi qəbul edilməz idi. 1991-ci ildən 2005-ci ilə qədər olan dövrü Mərkəzi Asiya respublikalarının ABŞ-ın maliyyə və hərbi-siyasi təşkilatlarının nəzarəti altında fəaliyyəti dövrü kimi də səciyyələndirmək olardı.

Tədqiq edilən illərdə ABŞ-la Rusiya Federasiyası arasında rəqabət onların hər ikisinin Qazaxıstanla daha geniş münasibətlər yaratmasında özünü daha çox təzahür etdirirdi¹. Qazaxıstan, hər şeydən əvvəl, Ukrayna kimi nüvə dövləti olduğu üçün onların diqqət mərkəzində idi. Araşdırmalar göstərir ki, Rusiya Federasiyası da bu dövrdə Qazaxıstanın əsas xarici siyasət tərəfdaşlarından olmuşdur. ABŞ və Rusiya Federasiyası Mərkəzi Asiyanın əhalinin sayına görə ən böyük dövləti olan Özbəkistana da xüsusi maraq göstərirdilər. 1991-ci ilin avqustundan müstəqilliyini elan edən Özbəkistanı onlar ilk tanıyan dövlətlərdən idilər. ABŞ-ın Özbəkistanla hərbi-siyasi sahədə əməkdaşlığı Mərkəzi Asiya regionunda sabitliyin möhkəmlənməsinə, Tacikistanda olan qeyri-normal vəziyyətin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmişdi. ABŞ Özbəkistandan Rusiya Federasiyasını Mərkəzi Asiyadan çıxartmaq siyasətində əsas oyunçu kimi istifadə etmişdi.² Özbəkistan –ABŞ münasibətləri «atom silahından azad zona» problemi ilə bağlı da inkişaf etmişdi. 1999-cu ildə Özbəkistan GUAM-a daxil oldu. 2005-ci ilin mayındakı Əndican hadisəsindən sonra Özbəkistan ABŞ-dan heç bir dəstək görmədikdə üzünü yenidən Rusiyaya çevirərək GUÖAM-ın tərkibindən çıxdı.

ABŞ-ın diktator rejiminin parlaq nümunəsi hesab etdiyi Türkmənistanın Rusiya Federasiyası ilə münasibətdə «pozitiv neytralitet» mövqeyində durması Vaşinqton tərəfindən bəyənilirdi. Tacikistanda əvvəllər siyasi rejim Rusiyanın tam müdafiəsi şəraitində olduğu üçün bu ölkə ilə ABŞ-ın münasibəti dondurulmuş vəziyyətdə idi. 2003-cü ildə Tacikistan sonuncu Mərkəzi Asiya ölkəsi olaraq NATO-nun Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qatıldı. 2006-cı ildə ABŞ-ın dəstəyi ilə Ümumdünya bankı Tacikistanın dövlət borclarını sildi³. Bütün bunlar isə

¹ Смагулов К. За 20 лет отношения США и Казахстана обрели статью стратегического партнерства, когда каждая сторона получает выгоды от сотрудничества: <http://www.inform.kz/rus/article/2412331>

² Гафарлы М.С., Касаев М.У. Узбекская модель развития: мир и стабильность – основа прогресса. Москва: ДРОФА, 2000, 494 с.

³ Панфилова В. Россия укрепит свое военно-политическое влияние в Таджикистане.

Rusiyanın mövqeyini Tacikistanda zəiflədirdi.

ABŞ 1991-ci ilin dekabrında Qırğızıstanla diplomatik münasibətlər yaratdı. Qırğızıstanın regionlararası arenada rolu məhdud olsa da, keçirilən islahatlar XX əsrin 90-cı illərinin sonundan bu ölkəni ABŞ-ın maraq zonasına çevirdi. ABŞ tərəfindən Qırğızıstana hərbi yardım 2000-ci ildə 1 mln. ABŞ dolları idisə, 2004-cü ildə 6 mln. ABŞ dollarınadək artırıldı¹. 2005-ci ilin yazında Qırğızıstanda ABŞ-ın maliyyə dəstəyi ilə «Lalə inqilabı» baş verdi². 2009-cu ilin fevralında Qırğızıstan «Manas» aviabazasının bağlandığını elan etdi. ABŞ-ın bazanın icarə haqqını üç dəfə artırması nəticəsində «Manas» adını dəyişərək «Tranzit yüklərin daşınması» adı altında keçmiş funksiyalarını davam etdirməyə başladı. 2000-ci illərin əvvəllərində antiterror əməliyyatları ABŞ-ın regional hərbi maraqlarında köklü yüksəlişə səbəb oldu. Bu dövrdə ABŞ-ın Mərkəzi Asiyadakı siyasətini ekspertlər «təcavüzkar realizm» kimi də xarakterizə edirdilər. Bu dövrdə ABŞ «dəyərlilik - maraq» dilemması qarşısında durmuşdu. Mərkəzi Asiyaya ABŞ-ın Cənubi Asiya siyasəti kontekstində marağı «Böyük Mərkəzi Asiya» regional düzəmi strukturunun yenidən təşkili layihəsinin meydana gəlməsi səbəblərindən biri oldu.

2008-ci ilin ikinci yarısında başlanan dünya iqtisadi böhranı ABŞ-ın liderliyi ilə qlobal idarəetmənin «birqütblü modeli»nin iflasını gücləndirdi. ABŞ-ın Rusiyaya qarşı siyasəti «Münasibətlərin yüklənməsinin azaldılması» adını aldı. Rusiya isə ABŞ-a və Mərkəzi Asiyaya qarşı «cəbhələşmə» konsepsiyasının müəyyən elementlərini reallaşdırmaq siyasətini davam etdirirdi.

XX əsrin 90-cı illərinin sonundan Rusiya ilə Qırğızıstan arasındakı hərbi əməkdaşlıqda da bir irəliləyiş nəzərə çarpırdı. «Manas» hərbi aviabazasının yaradılmasına cavab olaraq 2003-cü ilin sentyabrında rus hərbi bazalarının bu ölkədə yerləşdirilməsinin şərtləri və statusu barədə Rusiya Federasiyası ilə Qırğızıstan arasında müqavilə imzalandı. Qırğızıstan Rusiyaya 49 il müddətinə vaxtı uzadılmış hüquqlara söykənən Kollektiv Operativ Əlaqə bazasının yaratmağa icazə verdi. 2010-cu ildə Qırğızıstanda «Qızılgül» inqilabının baş verməsində Rusiyanın dəstəyi daha çox

Газ. «Независимая газета», 2003, 25 апреля.

¹События в Киргизистане являются внутренним делом страны. МИД Узбекистана: uz.dilliy/uz/uzb/http://www.uzdaily.com/articles-id-2065.html.

²Американская база в Киргизистане снова в центр внимания: <http://ria.ru/trend/military base Manasa 04022009>

hiss edilirdi.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin «**Cənubi Qafqaz ABŞ-ın xarici siyasətində prioritet məsələ, Rusiyanın isə «yumşaq qarınaltısı»**dır» adlanan üçüncü yarım fəslində göstərilir ki, XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz regionunun əhəmiyyətinin artmasına səbəb onun zəngin təbii ehtiyatlara malik olması, transmilli nəqliyyat qovşağına çevrilməsi, Fars körfəzinin neft istehsal edən ölkələrinə alternativliyi ilə bağlı idi.

Cənubi Qafqaz Rusiyanın ən kövrək yeri idi. Rusiya Cənubi Qafqazdan onun parçalanmasına dəstək vermək baxımından da ehtiyat edir, cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün də buraya böyük əhəmiyyət verirdi. SSRİ dağıldıqdan sonra bu region uğrunda mübarizəyə Xəzər dənizinin enerji resurslarının bölünməsi uğrunda gedən iqtisadi rəqabət də əlavə edildi. Cənubi Qafqaza yiyələnmək Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarına və təbii resurslarına, Mərkəzi Asiyaya, bütövlükdə gələcəkdə Avrasiyaya sahib olmaq demək idi. Xəzər dənizi Avrasiyanın açarı idi.

XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından Cənubi Qafqazın «amerikanlaşması» prosesi başlandı. ABŞ Atlantika təhlükəsizliyi sistemində Gürcüstanı cəlb etməklə Cənubi Qafqazda öz hərbi iştirakını genişləndirmək niyyətində idi. Bu isə Rusiyanın maraqlarına tamamilə zidd idi. Rusiya MDB-ni (Müstəqil Dövlətlər Birliyi) və KTMT-ni (Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında müqavilə təşkilatı) təşkil etsə də, onlar Cənubi Qafqaz geosiyasetinin həqiqi aləti ola bilmədi. Araşdırmalar apardığımız dövrdə Cənubi Qafqazdakı postsovet ölkələrinin üçü də etnik separatizm zəminində törədilən daxili münaqişələrə cəlb edilmişdi. Cənubi Qafqaz bölgəsinin ən mürəkkəb geosiyasi hadisəsi isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi idi.

Azərbaycan global dünyanın mühüm geosiyasi, geoiktisadi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən bir bölgəsində yerləşdiyinə görə bu respublika uğrunda ABŞ və Rusiya arasında rəqabət daha güclü formada gedirdi. 1991-ci ilin dekabr ayının 25-də ABŞ Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımış və 1992-ci il martın 18-dən bu dövlətlər arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdu. 1994-cü ilin mayında Azərbaycan NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşulmuşdu. 1995-ci ildən sonra NATO-nun tədricən Cənubi Qafqaza müdaxiləsinin genişlənməsi həm də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin mühafizəsi ilə bağlı idi. Məhz bu məsələ ilə əlaqədar 2002-ci ildə ABŞ tərəfindən Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinə 4,4 milyon

ABŞ dolları məbləğində yardım göstərilmişdi.¹

Rusiya da XX əsrin 90-cı illərinin sonundan Cənubi Qafqaza yenidən xüsusi diqqət yetirməyə başlamışdı. V.Putin 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycana səfəri zamanı Rusiya Federasiyasının bu regiona 90-cı illərdə kifayət qədər diqqət yetirməməsinin «böyük minus» olduğunu bildirmişdi.

ABŞ-ın Cənubi Qafqazda ən çox dəstəklədiyi dövlət Gürcüstan idi. 1991-ci ildə Gürcüstanın müstəqillik əldə etməsi ilə ABŞ-Gürcüstan əlaqələri başlanmışdı. XX əsrin 90-cı illərində Rusiya Federasiyası ilə də Gürcüstan arasındakı münasibətlərdə bir yaxınlaşma hiss edilirdi. 1994-cü ildə Rusiya Federasiyası ilə Gürcüstan arasında hərbi sferada əməkdaşlıq haqqında», 1995-ci ildə Gürcüstanda Rusiya hərbi bazaları haqqında» müqavilələr bağlandı. «Gürcüstanda sərhədlərin qorunması haqqında» qanun isə 1997-ci ildə qəbul edildi. Bununla belə, Gürcüstanın Qərbə integrasiyada həlledici tranzit mövqeyə malik olması Moskvanı narahat edirdi.

2002-ci ilin mayında Pankis dərəsində baş verən hadisələr Moskva ilə münasibətlərin pisləşməsinə, Gürcüstanın ABŞ-ın qucağına atılmasına səbəb oldu. 2003-cü ildə baş verən «Qızılgül» inqilabı nəticəsində ABŞ meylli M.Saakaşvili Gürcüstanın prezidenti oldu. Gürcüstanın Rusiya tərəfindən faktiki olaraq blokadaya alınması bu respublikada qəti olaraq Avroatlantik konsersusunun formalaşmasına səbəb oldu. Bütün bunlar 2008-ci ilin avqustun 8-də Gürcüstanın Cənubi Osetiyaya qoşun yeritməsinə, Rusiya ilə müharibəyə səbəb oldu. Bu hadisə Rusiyanın yenidən burada hərbi və siyasi təsirini gücləndirdi. Həm Abxaziya, həm də Cənubi Osetiya, demək olar ki, Rusiya tərəfindən zəbt olundu.² Tədqiqat zamanı müəyyən etdik ki, ABŞ-ın Cənubi Qafqazda forpostu Gürcüstan olsa da, o bu missiyanı o qədər də effektiv yerinə yetirə bilməmişdi.³

Araşdırma aparılan dövrdə Ermənistan əslində Rusiyanın nəzarəti altında idi, ərazisində Rusiyanın bir neçə hərbi bazası mövcud idi. Hətta onun dövlət sərhədlərini Rusiya hərbciləri qoruyurdu. Bu isə o demək idi ki, Rusiya Cənubi Qafqaz regionunda əyləşib və hələ uzun zaman bu

¹ Azərbaycandakı ABŞ səfirliyinin cari arxivi. Order Code RL32866. CRS Report for Congress. U.S.Assistance to the Former Soviet Union Updated March 1, 2007.

²Hacıyeva G. Regionda rəqabət daha kəskin hal ala bilər. «Ədalət» qəz., Bakı, 2011, 16 iyul.

³Cənubi Qafqazda for-postlar. «Şərq» qəzeti, 2011, 20 may.

bölgədə qalmaqda davam edəcək.¹ Ermənistanla Rusiya arasında hərbi müttəfiqliyin əsası 1992-ci ilin avqustun 21-də qoyulmuşdu. 1997-ci ilin avqust ayının 29-da «Dostluq, əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım haqqında», 2001-ci ilin sentyabr ayının 15-də «2010-cu ilədək uzun müddətli iqtisadi əməkdaşlığa dair» imzalanmış müqavilələr, «XXI əsrdə Rusiya ilə Ermənistan arasında müttəfiqliyə dair» bəyannamə və digər sənədlər Yerevanın Moskvadan siyasi, hərbi və iqtisadi cəhətdən tam asılılığını sübut edirdi. Ermənistan respublikasının Qərb ölkələrinə, xüsusilə ABŞ-a meyli isə daha çox bu ölkələrdə məskunlaşan güclü diaspor potensialı ilə də bağlı idi.²

Cənubi Qafqazda 1991-2010-cu illərdə ABŞ-Rusiya arasındakı rəqabətin dinamikasının təhlili göstərir ki, ABŞ burada öz nüfuzunu möhkəmləndirmək, Rusiya isə əvvəlki mövqeyini qaytarmaq uğrunda mübarizəni davam etdirmək niyyətində idilər.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin «**Demokratiyaya dəstək məqsədi ilə ABŞ-ın MDB ölkələrinə yardımı və Rusiyanın buna müqaviməti**» adlanan dördüncü yarımfəslində göstərilir ki, ABŞ 1991-2010-cu illərdə postsovet məkanında birinci dərəcəli diqqəti demokratiyaya, insan və əmək hüquqları məsələsinə ayırdığını nümayiş etdirməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. 1993-cü ilin sentyabrın 21-də ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə köməkçisi E.Leyk tərəfindən Avrasiyanın keçmiş sosialist rejimli ölkələrində, o cümlədən, postsovet məkanında ABŞ-ın xarici siyasətinin prioritet məsələsi kimi «Demokratiyanın genişləndirilməsi» konsepsiyası irəli sürüldü³.

Demokratikləşmənin inkişafında QHT-lər (Qeyri Hökumət Təşkilatları) mühüm rol oynadığına görə Rusiyada onların fəaliyyətini çətinləşdirən Qanun 2005-ci ilin dekabrında Duma tərəfindən qəbul edildi. ABŞ postsovet ölkələrinin demokratikləşməsi prosesində «Azadlığa Dəstək Aktı» və «Minilliyin Çağırışı» (MÇA) fondundan geniş istifadə edirdi. XXI əsrin birinci onilliyində ABŞ «Azadlığa Dəstək Aktı» fondu çərçivəsində Gürcüstana ümumilikdə 807 milyon ABŞ dolları, Ukraynaya 2,1 milyard ABŞ dolları, Qırğızıstana 405 milyon ABŞ dolları

¹Чернявский С.И. Кавказская политика. Вашингтона//Международная жизнь, 1999, № 1, с. 23-25

² Paşayev H.M. Azərbaycan-Amerika münasibətləri yeni mərhələdə. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1994, 19 iyul.

³ Лейк Э. Новая стратегия США от «сдерживания к расширению»// США – экономика, политика, идеология, 1994, № 3.

yardım göstərmişdi¹. 1999-2001-ci illəri postsovet məkanında ABŞ təsirinin müəyyən dərəcədə potensial artımının «dayandırılması» dövrü kimi də təsvir etmək olardı. 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələrindən sonra Mərkəzi Asiyadakı postsovet ölkələri terrorizmlə mübarizədə ön cəbhə olduqları üçün 2002-ci ildə «Azadlığa Dəstək Aktı» fondu hesabı ilə antiterror fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün onlara 174 milyon ABŞ dolları əlavə ödəmə verildi². Bütün bunlar Postsovet ölkələrində ABŞ-ın dünyada yeni vəziyyətin yaranmasına istiqamətləndirilmiş «neoimperialist» layihəsinin həyata keçirilməsi üçün etdiyi cəhdlər kimi də qiymətləndirilə bilərdi. Tədqiqat göstərir ki, 1990-cı illərdə postsovet məkanı üçün Rusiyanın «yaxın xaric», ABŞ-ın isə «postsovet məkanını demokratikləşdirmək» konsepsiyası əsas götürülmüşdü. 2000-ci illərin əvvəllərində onlar Mərkəzi Asiyada terrorizm və narkomaniyaya qarşı mübarizədə birləşdilər. Lakin 2000-ci illərin ortalarında baş verən «rəngli» inqilablar, Rusiya Federasiyasının energetika siyasəti, Gürcüstanda və Moldovada inzibati-ərazi münaqişələrinin kəskinləşməsi, Moskvanın Avrasiya siyasətinin fəallaşması onlar arasındakı ziddiyyətləri gücləndirdi. Bu dövlətlər «demokratiya və ya sabitlik» dilemması qarşısında qaldılar.

Dissertasiyanın «**ABŞ və Rusiyanın Keçmiş Sovet respublikalarında iqtisadi maraqlarının toqquşması**» adlanan üçüncü fəslinin «**Maddi və humanitar yardım adı altında ABŞ-ın keçmiş SSRİ respublikalarına iqtisadi müdaxiləni gücləndirməsi**» adlanan birinci yarım-fəslində göstərilir ki, SSRİ dağıldıqdan dərhal sonra ABŞ-a postsovet məkanında xarici siyasət hədəflərini reallaşdırmaq məqsədi daşıyan yardım proqramlarını həyata keçirmək üçün imkan yaranmış oldu. Burada postsovet ölkələrində demokratiyaya keçidin asanlaşdırılması, bazar iqtisadiyyatına keçidin dəstəklənməsi, kimyəvi və bioloji silahlara nəzarət etməklə təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi əsas yer tuturdu. 90-cı illərin əvvəllərində postsovet ölkələrində yaşanan ərzaq sıxıntısı zamanı humanitar yardımlar da göstərilməyə başladı. Humanitar yardımlar postsovet ölkələri üçün 1995-ci ildə ABŞ-ın etdiyi bütün yardımların 23,6 %-i təşkil edirdi, 2005-ci ildə isə bu, cəmi 2,8 % idi. Çünki, bu

¹ ABŞ-ın Azərbaycan respublikasındakı səfirliyinin arxivi. Order Code RL32866. CRS Report for Congress. U.S.Assistance to the Former Soviet union Updated March 1, 2007

² ABŞ-ın Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyinin arxivi. Order Code RL32866. CRS Report for Congress. U.S.Assistance to the Former Soviet union Updated March 1, 2007.

dövrə postsovet ölkələrində ərzaq sıxıntısı aradan qaldırılmışdı¹. ABŞ-ın sosial və iqtisadi islahatlarla bağlı proqramları zahirən postsovet məkanında özəl sektorun inkişafına «kömək» məqsədi daşıyırdı. ABŞ-ın MDB ölkələrinə etdiyi yardımlar Müdafiə, Enerji nazirliyi, 1992-ci ildə təsis edilmiş «Azadlığa Dəstək Aktı», «Minilliyin çağırışı» və digər mənbələrdən maliyyələşdirilirdi. Bu proqramların icrasında həmçinin ABŞ-ın təqribən 20-ə yaxın nazirliyi və ayrı-ayrı dövlət strukturları iştirak edirdi. Ən əhəmiyyətli maliyyə mənbəyi isə «Azadlığa Dəstək Aktı» fondunun tərkibindəki «MDB ölkələrinin azad dövlətlər hesabı» idi. 1992-ci ildən 2006-cı ilədək Birləşmiş Ştatlar 12 MDB ölkəsinə 28 milyard ABŞ dollarından çox maddi yardım göstərmişdi ki, bu da onlardan hər birinə orta hesabla ildə 2 milyard ABŞ dolları yardım göstərilməsi demək idi². Lakin 2000-ci illərdə ABŞ-ın maliyyə yardımının çoxu hərbi potensialın gücləndirilməsinə yönəldilmişdi. ABŞ-Azərbaycan əlaqələrini tədqiq etdiyimiz dövrdə tarixinin ən ziddiyyətli məsələsi 1992-ci ildə «Azadlığa Dəstək Aktı»na Azərbaycana dövlət səviyyəsində yardım göstərilməsini qadağan edən 907-ci əlavənin qəbulu idi. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra təhlükəsizlik məqsədi ilə postsovet ölkələrinə göstərilən yardımlar 5 %-dən 25 %-ə qədər artıdı³.

Dissertasiyanın **üçüncü fəslinin «Postsovet məkanında iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə nəzarət və bu ölkələrin iqtisadi integrasiyaya cəlb edilməsi uğrunda ABŞ-ın mübarizəsi»** adlanan ikinci yarım-fəslində göstərilir ki, iqtisadi diplomatiya həmişə ABŞ-ın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdu. Rusiya üçün Avropaya «dəhliz» rolunu oynayan Ukraynada XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində baş verən iqtisadi böhrandan istifadə edərək ABŞ buraya təsirini gücləndirmək üçün iqtisadi yardım proqramını qəbul etdi⁴. Bu proqram əsasında ABŞ Ukraynaya 979,1 milyon ABŞ dolları, qrand əsasında isə 434,5 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait ayırmışdı⁵. Nəticədə 1999-cu

¹ Azərbaycandakı ABŞ səfirliyinin cari arxivi. Order Code RL32866. CRS Report for Congress. U.S.Assistance to the Former Soviet Union Updated March 1, 2007.–

² Azərbaycandakı ABŞ səfirliyinin cari arxivi. Order Code RL32866. CRS Report for Congress. U.S.Assistance to the Former Soviet Union Updated March 1, 2007.

³ Azərbaycandakı ABŞ səfirliyinin cari arxivi. Order Code RL32866. CRS Report for Congress. U.S.Assistance to the Former Soviet Union Updated March 1, 2007.

⁴ Україна во внешнеполитических доктринах США [http:// litopys. org.ua/ukrxxr/a14.html](http://litopys.org.ua/ukrxxr/a14.html)

⁵ Yəni orada

ildə Ukraynada makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuşdu. Bu da ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaratmış oldu. 1991-2009-cu illər ərzində ABŞ Ukraynaya birbaşa 1,369 milyard ABŞ dolları investisiya qoymuşdu¹. 2006-cı ildən sonra Ukraynada hakimiyyətə V.Yanukoviçin rəhbərlik etməsi ABŞ-ın Ukraynaya iqtisadi dəstəyini zəiflətsə də, ABŞ yenə də Ukraynanı əldən vermək niyyətində deyildi.

XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın Moldova iqtisadiyyatına nəzarəti bir qədər zəif olsa da, XXI əsrinin birinci onilliyində bu proses xeyli sürətlənmişdi. Moldova respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) qoşulmasında ABŞ-ın xüsusi rolu olmuşdur. «Minilliyinin Çağırışı» proqramında Moldova respublikasının iştirakı ABŞ-Moldova münasibətlərində mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilirdi. ABŞ-ın İnkişaf üzrə Agentliyi bu dövrdə Moldovaya 2,1 milyon ABŞ dolları həcmində yardım etmişdi². ABŞ hər an Moldovanı öz nəzarəti altında saxladığını nümayiş etdirməyə çalışırdı.

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyanın enerji resursları uğrunda rəqabət daha inadlı gedirdi. Madlen Olbrayt 1994-cü ildə ABŞ-ın Dövlət katibi təyin edildikdən sonra ABŞ Avrasiya problemlərinə maraqlarının gücləndirilməsi xəttini götürdü. 1994-2000-ci illərdə ABŞ burada ən çox neft və qaz sənayesinə investisiyanı artırmağa başlamış, bu sahədə Qazaxıstana xüsusi önəm vermişdi. 2001-ci ilin avqustun 1-də qəbul edilən ABŞ-ın 170 səhifədən ibarət energetika strategiyası Qazaxıstanda və Xəzər dənizi hövzəsində olan karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə həsr edilmişdi³. XXI əsrin ilk onilliyində Qazaxıstan iqtisadiyyatında 300-dən çox ABŞ kompaniyası fəaliyyət göstərirdi. ABŞ-ın Qazaxıstana qoyduğu kapitalın 50%-i neft və qaz sənayesinə yönəldilmişdi⁴. 2007-ci ildə ABŞ Qazaxıstana qoyduğu investisiyaya görə Niderlanddan sonra dünyada ikinci yeri tuturdu.

1996-2000-ci illərdə ABŞ Özbəkistanla da strateji partnyorluq yarada bilmişdi. O, Özbəkistanı regionun açarı hesab edirdi. Özbəkistan onun üçün Mərkəzi Asiyada əsas oyunçu rolunda çıxış etməli idi. 2001-ci ilin sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ Özbəkistana etdiyi iqtisadi

¹ Украина во внешнеполитических доктринах США <http://litopys.org.ua/ukrxxr/a14.html>

² Республика Молдова. Современные тенденции развития. М.: 2012, 72

³ Merli.ndu.edic./w.Hiterpapers/Us NSS Russian – pdf.

⁴ http://www.all.russia.ru/nyus/1_2119180033.html

köməyi iki dəfə artırdı¹. Mərkəzi Asiyanın postsovet ölkələrində karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olan Türkmənistan da ABŞ-ın maraq dairəsində idi. ABŞ Türkmənistanı Rusiyanın asılılığından qurtarmaq məqsədi ilə «Transəfqan qaz kəməri», «Transasiya neft kəməri» layihələrini reallaşdırmaq istəyirdi. Bundan digər məqsəd isə enerji ehtiyatlarını Əfqanıstan vasitəsilə ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada partnyorları olan Pakistan və Hindistana, oradan isə Yaponiyaya istiqamətləndirmək idi. Tacikistanda da ABŞ və Rusiyanın iqtisadi maraqları toqquşurdu. ABŞ Qırğızıstanın ən böyük donoru hesab olunurdu. Qırğızıstan 1998-ci ildə MDB dövlətləri içərisində birinci olaraq hazır olmadığına baxmayaraq Ümumdünya ticarət təşkilatına üzv oldu. ABŞ-ın bu ölkəyə XXI əsrin birinci onilliyində qoyduğu investisiya 10 milyon ABŞ dolları təşkil edirdi².

ABŞ Xəzərə ilk növbədə karbohidrogen ehtiyatları mənbəyi kimi baxdığı üçün yeni boru kəmərlərinin çəkilişinə hamilik etməyi lazım bilirdi. Bu baxımdan ABŞ-ın Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatlarına marağının olması təsadüfi deyildi. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin xarici şirkətlərlə 1994-cü ilin sentyabrın 20-də imzaladığı ilk neft müqaviləsində ABŞ-ın dörd neft şirkəti (AMOKO, YUNOKL, EKSON, PENZOYL) mühüm pay faizləri ilə təmsil olunmuşdu. Xəzər ətrafında ən mühüm hadisə 2002-ci ildə Xəzər neftinin dünya bazarına nəqlini (ildə 68 milyon ton) reallaşdıracaq Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisinin başlanması idi. 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsindən sonra ABŞ artıq bu bölgəyə Yaxın və Orta Şərqdə yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsi kimi baxmağa başladı. Tədqiq edilən dövrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti əslində Balkanlardan Mərkəzi Asiyaya qədər sabitlik zonasının yaradılması və NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi üçün göstərdiyi geniş strateji sayın tərkib hissəsi idi.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin «**Keçmiş sovet ölkələrində iqtisadiyyatın başlıca rıçaqlarını əldə saxlamaq üçün Rusiyanın ABŞ-a qarşı adekvat tədbirləri**» adlanan üçüncü yarımfəslində göstərilir ki, Rusiya postsovet ölkələrinin integrasiya prosesinə qoşulmasına XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından xüsusi diqqət yetirməyə başlamışdı. 2004-cü

¹ ABŞ-ın Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyinin arxivi. Order Code RL32866. CSR Report for Congress. U.S. Assistance to the Former Soviet Union. Updated March 1, 2007.

² ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyinin cari arxivi. Order Code RL32866. CRS Report for Congress. U.S. Assistance to the Former Soviet Union Updated March 1, 2007.

ilin mayında federal məclisə məktubunda prezident V.Putin postsovet məkanında integrasiyanı Rusiya xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri adlandırır və deyirdi ki, bu, regional və beynəlxalq sabitliyin əsas şərtlərindən biridir¹. 1995-ci ildə Rusiya, Belarusiya, Qazaxıstan və Qırğızıstandan ibarət Gömrük İttifaqının yaradılması haqqında saziş imzalanması bu sahədə atılan mühüm addım idi. 2000-ci ildə Avrasiya iqtisadi əməkdaşlığı təşkilatı (Avr.As.İƏT) təsis edildi. Rusiya MDB ölkələrinin təbii integrasiya nüvəsi kimi öz fəaliyyətini genişləndirmək niyyətində idi. 1992-ci ilin mayında Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında müqaviləni imzalamış 6 dövlətin (Rusiya, Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Ermənistan) iştirakı ilə 2002-ci il oktyabrın 7-də Kişinyovda Kollektiv Təhlükəsizlik müqaviləsi Təşkilatı yaradılmışdı². Rusiyanın Avrasiyada milli maraqlarını qoruyan ikinci böyük birlik, əsası 1996-cı ildə qoyulmuş, 2001-ci ilin iyunun 15-də rəsmi olaraq yaradılmış, üzvləri Rusiya, Çin, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan olan Şanxay əməkdaşlıq təşkilatı (ŞƏT) idi. 2009-cu ilin noyabrında Rusiya Federasiyası, Belarusiya, Qazaxıstan respublikaları arasında vahid gömrük ittifaqı təşkil etmək haqqında müqavilə imzalandı. 2010-cu ilin yanvarın 1-də isə o qüvvəyə mindi. 1990-cı illərin ortalarından 2005-ci ilədək olan dövrdə Rusiya MDB ölkələrinin iqtisadiyyatına Qərbi ölkələrindən 10 dəfələrlə artıq dotasiya verir, onların milyardlarla borcunu silir, enerji daşıyıcılarında onlara güzəştə gedirdi. 1991-2010-cu illərdə Ukrayna iqtisadiyyatındakı investorlar içərisində Rusiya Federasiyası yeddinci yerdə dururdu. XX əsrin sonu - XXI əsrin birinci onilliyində Rusiya Federasiyasının Moldovada da rus investorlarının müdafiəsi üçün söylərini əsirgəmirdi. 2006-cı ilə qədər Rusiya Federasiyası Moldovaya birbaşa investisiyaların həcminə görə birinci yerdə dururdu³. «2010-cu ildə isə Moldovaya investisiya qoyuluşunda Rusiyanın payı 7,4 %-ə enmiş və altıncı yerə düşmüşdü⁴. Bununla belə, rusiya kapitalı 350 müəssisədə iştirak edirdi ki, onlardan 200-ü rus-moldov və rus-dnestrboyu müəssisəsi idi⁵. Tədqiq etdiyimiz dövrdə Rusiya Federasiyası Moldovanın qaz bazarında inhisar vəziyyətini saxla-

¹ Итоги с Владимир Путинов: Внешняя политика. Часть I Россия постсоветском пространстве АРН., 05.03.2008

² http://www.all.russia.ru/nyus/1_2119180033.html

³ merli.ndu.edic/ w. Hiterpapers/Us NSS Russian – pdf.

⁴ <http://www.Moldova.md/he/publikativis/s>.

⁵ Yənə orada

maqla bərabər onun kənd təsərrüfatı mallarının Rusiya bazarlarına daxil olmasına da nəzarət edirdi.

XXI əsrin ilk onilliyində Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Asiyada energetika siyasətində 2000-2003-cü illəri əhatə edən birinci mərhələdə Moskva dominant rolu oynamışdı. 2004-cü ildən başlayaraq regionun enerji sferasından tədricən Rusiyaya təzyiq başlanmışdı. 2004-cü ilin sentyabrında Atasu-Alaşankou neft kəmərinin çəkilişi Qazaxıstana Rusiya Federasiyasının iştirakı olmadan xaricə neft göndərməyə imkan vermişdi. Bununla belə Qazaxıstan 2005-ci ildə Rusiya ilə iki saziş bağladı. 2007-ci ildə Rusiya Federasiyasının Qazaxıstana qoyduğu investisiya onun qoyduğu bütün investisiyaların dördüdə üçünə bərabər idi. Tədqiq edilən illərdə burada 3000 Rusiya-Qazaxıstan birgə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi, Rusiya ilə Qazaxıstanın ticarət dövriyyəsi 2008-ci ildə 20 milyard ABŞ dolları təşkil edirdi¹. 1999-2010-cu illərdə Rusiya Federasiyası ilə Qırğızıstan arasında da 70-ə qədər iqtisadi əməkdaşlıq haqqında saziş bağlanmışdır². XX əsrin 90-cı illərin ikinci yarısında Rusiya Federasiyası Qırğızıstana investisiya qoyuluşunu artırmağa başladı. 2010-cu ildə Rusiyanın Qırğızıstana birbaşa investisiya qoyuluşu 2009-cu illə müqayisədə 2,1 dəfə artaraq 289,7 milyon ABŞ dollarına çatmışdı³. Rusiya Federasiyası Tacikistanda da öz nüfuzunu saxlamaq üçün «Nurek» stansiyasının tikintisini öz öhdəsinə götürmüş, Tacikistanın Rusiyaya olan dövlət borclarını silmişdi. 2005-ci ildən sonra Rusiya Federasiyası, prezident Putinin sözləri ilə desək, əvvəlki xarici siyasətinə tənqidi nəzər salaraq itirilmiş strateji mövqeyini bərpa etməyə çalışırdı⁴.

Rusiya Federasiyası üçün Cənubi Qafqaz «Axilles dabanı» olduğu üçün onu hədəfə almaq Rusiyanı məğlub etmək demək idi. Cənubi Qafqazın beynəlxalq mənimsənilməsi prosesində həm Azərbaycan, həm də Gürcüstanın fəal iştirak etdiyi təzə enerji nəqli layihələri (2006-cı ildə istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Trans-Xəzər qaz kəməri) xüsusi rol oynayırdı. Cənubi Qafqazda ABŞ bir sıra layihələrin ən fəal

¹ Базарников М.А. Россия и Казахстан: стратегические партнеры в новом глобальном мире//Дипломатия жаршысы, 2009, № 3, с. 42-44.

² <http://econbooks.ru/books/part/16407>

³ Yenə orada

⁴ Итоги с Владимир Путинов: Внешняя политика. Часть I Россия постсоветском пространстве АРН., 05.03.2008

iştirakçısı olsa da, Rusiya da bu regionda, xüsusilə Azərbaycanda bir sıra layihələrin həyata keçirilməsində tədqiq edilən dövrdə fəal iştirak edirdi. Rusiyanın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı 273 və birgə 132 müəssisəsi vardı. 2004-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında Rusiya Federasiyasının aktiv fəaliyyət göstərən 570 şirkəti qeydiyyatda alınmışdı. Rusiya Federasiyası tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2002-2011-ci illər ərzində 366 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdi. Rusiya Federasiyası tərəfindən Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyalar 1995-2011-ci illər ərzində 147,1 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdi. Rusiya Federasiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasına yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyalar 2010-cu ildə 11747000 ABŞ dolları olmuşdu¹. Ermənistanın tədqiq edilən dövrdə bütün iqtisadiyyatı Rusiyanın nəzarəti altında idi. Başqa sözlə desək, Ermənistan Rusiyanın qeyri-rəsmi mülkiyyəti idi. Ümumiyyətlə, bu dövrdə Rusiya Federasiyası postsovet ölkələrində ABŞ-ın iqtisadi sahədə üstünlük qazanmasına yol verməmək üçün dərhal ona qarşı adekvat tədbirlər görməyə çalışmışdı.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, tədqiq edilən dövrdə baş vermiş proseslərin ümumiləşdirilmiş təhlili aparılmış, ABŞ-Rusiya rəqabətinin postsovet ölkələri üçün müsbət və mənfi cəhətləri müəyyənləşdirilmişdi.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. ABŞ-ın Qərb yarımkürəsində hökmranlığına mane olan böyük şəxsiyyət. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, ADPU, 2010, №4. səh.95-103

2. ABŞ-ın xarici siyasəti (1945-2010). Bakı, ADPU, 2011. 301 səh.

3. ABŞ və Rusiya (keçmiş SSRİ) arasında rəqabət tarixindən. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, ADPU, 2011, №3. səh.96-103

4. Heydər Əliyevin neft strategiyası: uğurları və perspektivləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, ADPU, 2012, №1. səh.160-165

¹ Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyinin cari arxiv.

5. Соперничества США и России за Молдову. Полтавський Національний Педагогічний Університет імені В.Г.Короленка, Історична пам'ять вип. №28, 2012. стр.140-145

6. Проект США «Новый Ближний Восток» и Азербайджан. Этносоциум и межнациональная культура, Москва, 2013, №1 (55). стр.129-132

7. Qırğızıstanda ABŞ-Rusiya rəqabəti (1991-2010-cu illər). Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, ADPU, 2013, №1. səh.133-137.

8. Dağlıq Qarabağ probleminin həllində ABŞ-Rusiya rəqabəti. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, ADPU, 2013, №2. səh.114-117

9. Ukraynada ABŞ-Rusiya rəqabəti (1991-2010-cu illər). «Tarix və onun problemləri» Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, Bakı, BDU, 2013, №2. səh.333-338

10. XX əsrin II yarısında silahlanmanın ABŞ və Rusiya tarixşünaslığında işıqlandırılması. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, ADPU, 2013, №3. səh.163-165.

11. M.M.Litvinov. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, ADPU, 2013, №2. səh.118-121.

12. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti böyük dövlətlərin imperialist süfrəsində. Şərqdə İlk Demokratik Respublika («28 may – Respubilka günü» ilə əlaqədar elmi-praktik konfrans). Məqalələr toplusu. Elm və təhsil. Bakı, 2014. səh.99-104

Гурбанова Ш.М.

Соперничество США и России на территории республик бывшего СССР (1991 – 2010 гг.)

РЕЗЮМЕ

В представленной диссертационной работе с исторической точки зрения в комплексе анализируется 20-летний период соперничества США и России, начавшегося в новом направлении в постсоветских странах после распада СССР. Работа состоит из введения, трех разделов, 9 параграфов, заключения и используемой литературы.

Во введении обосновываются актуальность исследуемой темы, ее хронологические рамки, уровень обработки, источниковедческая, методологическая основа, цели и задачи, научная новизна и практическая значимость исследования.

В первом разделе, состоящего из двух параграфов, дается краткий обзор истории борьбы за мировую гегемонию США и России, исследуются исторические корни этой борьбы, указывается, что эта борьба за мировую гегемонию США началась еще в начале XIX столетия, что нашло свое отражение в подготовленном геополитическом плане в конце XIX - начале XX столетия. Единственным препятствием в претворении этих планов со стороны США является Россия.

В работе исследуются основные причины, порождающие соперничество США и России на постсоветском пространстве после распада СССР и указывается, что в основе этого соперничества доминируют интересы США поднять свой авторитет на территориях бывших советских республик. Россия же ведет борьбу за восстановление своего авторитета в странах, входивших в ее состав и приобретших независимость.

Второй раздел состоит из четырех параграфов, посвященных завоеваниям США и России, их соперничества в политической и военной сфере в постсоветском пространстве. В этом разделе показываются вмешательства США в политическую жизнь Восточной Европы, Центральной Азии и постсоветских государств Южного Кавказа и военное сотрудничество НАТО в этих государствах, и мерах, предпринимаемых Россией для предотвращения политического и военного вмешательства США.

Третий раздел состоял из трех параграфов. Здесь раскрываются планы США в усиление экономического вмешательства под видом гуманитарной помощи и получение контроля над основными сферами экономики, а также адекватные меры, принимаемые Россией против этих попыток США.

В заключении указываются общемировое место и роль исследуемой проблемы в международных отношениях, а также место и роль этой исследовательской работы в историографии Азербайджана.

USA – Russia hostility in the former USSR republics (1991s-2010s)

SUMMARU

In the presented dissertation work, the 20 year period of USA-Russia hostility that started in a new scale in post-soviet countries after the collapse of USSR, has been historically and comprehensively researched. The work consists of an introduction, three chapters, 9 paragraphs, a summary and literature lists referred to.

In the introduction, actuality of the researched topic and its chronological framework are grounded, its level of use, source base, methodological ground, aims and objectives, its scientific innovation and practical significance are analyzed.

In the first paragraph of the first chapter that consists of two paragraphs, the history of the struggle of USA and Russia for world hegemony is briefly examined and historical roots of this struggle are researched. As it is shown, the struggle of USA for world hegemony have started in the beginning of the XIX century and it has already been reflected in the geopolitical plans in late XIX century and early XX century. USA considered Russia the only impediment to implementation of these plans. In the second paragraph the grounds that cause to USA-Russia hostility in post-soviet countries after the collapse of USSR are investigated and it is shown that, this hostility is based on the struggle for strengthening its influence in the former soviet republics and struggle of Russia for restoration of its influence in the independent countries that formerly been under its power.

The second chapter consisting of four paragraphs, dedicated to the hostility between USA and Russia for gaining an advantage over political and military field in the former USSR republics. This chapter deals with the intervention of USA to the political life of post-soviet countries in Eastern Europe, Central Asia and Southern Caucasus with the slogan of «enlarging democracy», military cooperation of NATO with these countries, the measures that Russia took in order to prevent political and military intervention of USA.

In the third chapter consisting of three paragraphs, there are explained the issues of USA strengthening its economic intervention to post-soviet countries under the guise of financial and humanitarian assistance and its intension to take control over the motivating fields of economy and adequate measures taken by Russia against these efforts of USA.

In the summary results of the research are highlighted, recommendations are put forward and there are noted the role of the researched period and problem in international relations and history of Azerbaijan.

Əla növ kağız, formatı 60x84 - $\frac{1}{16}$
Tirajı 100 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

**Национальная Академия Наук Азербайджана
Института истории имени А.А.Бакиханова**

На правах рукописи

ГУРБАНОВА ШАХЛА МУЗАФФАР кызы

**СОПЕРНИЧЕСТВО США И РОССИИ НА ТЕРРИТОРИИ
РЕСПУБЛИК БЫВШЕГО СССР (1991 – 2010 ГОДА)**

Специальность: 55 02.01 – Всеобщая история

АВТОРЕФЕРАТ

*диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории*

Баку - 2014